

1.01
Prejeto 13. 12. 2005

UDK 623.094(497.4)"1944/1945"

Tomaž Kladnik*

Obramba vojaških postojank Slovenskega domobranstva

IZVLEČEK

Avtor obravnava na podlagi arhivskih virov v Arhivu Republike Slovenije obrambo vojaških postojank Slovenskega domobranstva. To je iz okoli 60 postojank izvajalo nadzor ozemlja Ljubljanske pokrajine, predvsem njenega osrednjega dela in prostora vzdolž komunikacij. Postojanke so bile zaradi nevarnosti napadov NOV in PO Slovenije vedno bolj utrjene, tako bivalni objekti sami kot tudi dostopi v kraj. Večino postojank so branili s poljskimi fortifikacijskimi sistemi. Kot študijo primera je prikazal obrambo vojaške postojanke Velike Lašče. Članek je napisan na osnovi avtorjeve doktorske disertacije z naslovom Slovensko vojaško šolstvo in vojaške operacije (1941-1945).

Ključne besede: 2. svetovna vojna, Slovenija, vojska, Slovensko domobranstvo, Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije, vojaške postojanke

ABSTRACT

THE DEFENCE OF THE MILITARY POSTS OF THE SLOVENE HOME GUARD

On the basis of the sources from the Archives of the Republic of Slovenia, the author deals with the defence of some sixty military posts of the Slovene Home Guard, which monitored the territory of the Ljubljana Province, especially its central area and the one along its communication infrastructure. The posts, both the residential buildings and those located at the entrance to larger settlements, were increasingly fortified because of the risk of attacks by the National Liberation Army and partisan detachments. Most posts were defended with field fortification systems. As a case study, the defence of the Velike Lašče military post is presented. The paper was written on the basis of the author's doctoral thesis entitled Slovensko vojaško šolstvo in vojaške operacije 1941-1945 (Slovene Military Education and Military Operations 1941-1945).

Key words: Second World War, Slovenia, army, Slovene Home Guard, National Liberation Army and partisan detachments of Slovenia, military posts

* Dr., podpolkovnik Slovenske vojske, načelnik Vojaškega muzeja Slovenske vojske, SI-1210 Ljubljana-Šentvid, Koščeva 6

 Uvod

Dokument, ki opredeljuje ustanovitev Slovenskega domobranstva, je zaupna naredba (ukaz) poveljnika Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva številka 2392, z dne 18. aprila 1944, ki opredeljuje prisego pripadnikov Slovenskega domobranstva. V uvodu naredbe je zapisano, da tekst prisega predvidevajo Osnovne naredbe za vzpostavitev Slovenskega domobranstva, ki se glase: "V duhu odredbe Vrhovnega komisarja od 6. decembra 1943 l. o ustanovitvi Narodnih zaščitnih oddelkov v Operacijski zoni 'Jadransko primorje' predpisujem sledeče:

1. Narodni zaščitni oddelki v Ljubljanski provinci se imenujejo Slovensko domobranstvo.

2. Slovensko domobranstvo se za vzdrževanje reda in varnosti bori v celi Operacijski zoni 'Jadransko primorje' in v kolikor bo potrebno v neposredno obmejnih krajih."¹

Zgornja zelo skopa odredba ne predpisuje drugih nalog Slovenskega domobranstva pa tudi ne njegove sestave in organizacije ter sistema vodenja in poveljevanja in s tem odnosa do nemških oblasti, vendar so se te nejasnosti urejale s posameznimi ukazi že pred formalno uredbo o ustanovitvi Slovenskega domobranstva in po njej. Pravi poveljnik domobranstva je bil general SS Erwin Rösener, saj je bil od Vrhovnega komisarja Operacijske cone Jadransko primorje zadolžen za njegovo organiziranje, nato pa s posebno odredbo tudi za vrhovnega nosilca poveljevanja nad domobranstvom; odredba je imela veljavnost od 1. oktobra 1943. Že 26. oktobra pa je Rösener v uradnih dopisih na vojaške, policijske in politične organe izrecno podčrtal, da je bilo v Ljubljanski pokrajini z njegove strani vzpostavljeno Slovensko domobranstvo in da so celotna tukajšnja "redarstvena" in varnostna policija ter tudi "domače policijske enote" podrejene njemu. Na čelu Slovenskega domobranstva je bil od sredine oktobra 1943 vzpostavljen tako imenovani Organizacijski štab (*Organisationsstab für die Aufstellung des slowenischen Landeswehr*).² Že sam naziv tega štaba je kazal, da ne gre za poveljevalni organ. Rösener pa je že 30. septembra 1943 v svojem XVIII. vojnem okrožju ustanovil posebni Vodstveni štab - "*Führungsstab für Bandenbekämpfung*", 26. oktobra pa je za nabiranje in uvrščanje pripadnikov Slovenskega domobranstva ustanovil še poseben štab - "*Organisationsstab für die Aufstellung der slowenischen Landeswehr beim Höheren SS und Polizeiführer in Laibach*", s pristavkom, da bo to tudi zvezni štab. Od 13. novembra je nemški Organizacijski štab kot del Vodstvenega štaba pošiljal in dostavljal ukaze, navodila in obvestila slovenskemu Organizacijskemu štabu, z dopisom štab podpolkovnika Krenerja.³

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1877 (fond Slovensko domobranstvo), fasc. 17, Ukaz OŠ SD, št. 2392, 18. 4. 1944. Čeprav iz dokumenta samega to ni razvidno, pa Organizacijski štab SD po vsej verjetnosti povzema odredbo generala Rösenerja, ki je bil v skladu z odredbo Vrhovnega komisarja pristojen za izdajo le-te.

² Štab je v oboroženih silah del poveljstva oziroma posebno telo funkcionalno povezanih in združenih vojakov in organov, ki pomagajo poveljniku pri vodenju in poveljevanju s podrejenimi enotami in ustanovami v vojni in miru. Zajema operativne, obveščevalne, organizacijsko - mobilizacijske, učne in administrativne organe oz. funkcije. Na čelu štaba je načelnik štaba, ki je v nekaterih vojskah istočasno tudi namestnik poveljnika. Vojna enciklopedija, knjiga 9, Beograd 1975, str. 543.

³ Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo : 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozadje. Ljubljana 2003, str. 179.

Ob nastajanju Slovenskega domobranstva, je Rösener načrtoval rast njegove formacije. Sprva naj bi se organizirale in usposobile čete, nato bataljoni in polki, nakar bi se vse enote združile v divizijo. Dejansko so uradno, z nemške strani priznane, do pomladi leta 1944 v Slovenskem domobranstvu delovale le čete, čeprav so bile enote Slovenskega domobranstva, ki so nastajale v Ljubljanski pokrajini, s strani Organizacijskega štaba ali zaradi aktivnosti posameznih poveljnikov na terenu, organizirane v obliki bataljonov.⁴ Tako so v juliju 1944 v Slovenskem domobranstvu delovale naslednje formacije: Organizacijski štab, poveljstvo tečajev, poveljstvo komore, poveljstvo godbe, poveljstvo domobranske kontrole 1. in 2. šolska, 1. delovna ter 54 navadnih, strelskih čet, ki so bile večinoma posadne čete v posameznih postojankah Slovenskega domobranstva, 1. pionirska četa, 1. in 2. baterija, 1., 2. in 3. vod železniške baterije, 2., 3., 4. in 5. težki strojnični vod, 1. motociklistični vod, kolesarski vod, težka četa, vod za zvezo, 1., 2. in 3. minometni vod, obveščevalni centri 3, 8, 9, 12, 13 in 17, skupina za zavarovanje železniške proge, poveljstvo za zaščito okraja Novo mesto ter I., II., III. in IV. bataljon. Posadne čete so bile nastanjene v naslednjih krajih: Ribnica, Brezovica in Notranje gorice, Borovnica, Verd, Cerknica, Rakek, Ljubljana, Škofljica, Dobrava, Pijava Gorica, Ig, Višnja gora, Grosuplje, Novo mesto, Kostanjevica, Št. Jernej, Bela Cerkev, Vrhnika, Polhov Gradec, Horjul, Hotedršica in Kočevje.⁵ Organizacijski štab Slovenskega domobranstva je poslal z dopisom 12. aprila 1944 in glavo "*Organisationsstab für die Aufstellung der Slowenischen Landeswehr beim Höheren SS und Polizeiführer Alpenland*" v "*Aufbaustab der Slowenischen Landeswehr Laibach*" številčno stanje pripadnikov Slovenskega domobranstva po letnicah rojstva. Tako je bilo na dan 15. marca 1944 v Slovenskem domobranstvu skupno 9213 mož. Najstarejši pripadnik je bil rojen leta 1887, najmlajši pa leta 1929; teh je bilo 13. V rokopisni prilogi, konceptu k dokumentu, pa so pripadniki Slovenskega domobranstva razvrščeni tudi glede na vojaški položaj, tako je bilo častnikov 263 (v popravku 265), podčastnikov 930, višjih podčastnikov 528 in domobrancev (vojakov) 7489.⁶

Načela taktičnega delovanja enot slovenskega domobranstva

Teoretična določila delovanja enot Slovenskega domobranstva so bila jeseni 1944 opredeljena v pravilih Načela domobranske taktike, iz katerih so sledili tudi cilji, načini in težišča delovanja enot. V uvodu k načelom domobranske taktike so povzeta osnovna načela splošne taktike, ki so uporabna tudi v gverilskem načinu bojevanja, pri katerem je najpomembnejša iniciativa, ki pa so jo do tedaj imeli partizani, zato so bile domobranskim enotam naložene predvsem ofenzivne, napadalne aktivnosti in izpadi, v kolikor se nahajajo v obrambi. Sledil je poudarek, da je v boju poleg orožja pomembna tudi morala v enotah, ki s pomočjo orožja pomeni nepremagljivost enote. V prvem poglavju je bil predstavljen domobranski nasprotnik, to so bile partizanske enote. Najprej je bila opredeljena njihova formacija, nato pa še pomoč, ki jim jo je nudilo prebivalstvo, na kar morajo biti še

⁴ Prav tam, str. 165.

⁵ Prav tam.

⁶ ARS, AS 1877, fasc. 18, Dopis Organizacijskega štaba SD, št. 2387, 12. 4. 1944.

posebej pozorni. Pri obravnavi partizanske gverilske taktike sta v navodilu posebej poudarjena gibljivost partizanskih enot in njihovo delovanje ponoči in iz zased. Pri tem je bila pomembna predvsem dobra obveščevalna dejavnost domobrantskih enot v odkrivanju le teh. Posebno pomembna je bila ugotovitev, da partizani niso bili zmožni vzdržati močnejših protinapadov, zato so bili izpadi in protinapadi domobrantskih enot nujni in pri tem so morale domobrantske enote medsebojno sodelovati. Nadaljuje se z oceno partizanskih poveljnikov, ki naj ne bi bili posebno dobro usposobljeni in da naj bi bila morala v partizanskih vrstah zaradi nasilnih mobilizacij slaba. Sama domobrantska taktika je bila razdeljena na dve poglavji in to glede na vrsto nasprotnika, proti kateremu se borijo. V boju proti "terencem" je bilo pomembno predvsem obveščevalno in protiobveščevalno delo ter vzpostavljanje lastne obveščevalne mreže v krajih, kjer ni bilo stalnih domobrantskih postojank. Proti partizanskim enotam pa so se morale boriti posadke v stalnih postojankah in taktične enote Slovenskega domobranstva, ki so delovale na širšem območju. Pomen stalnih posadk je bil predvsem v nenehnem odvrčanju partizanskih napadov na naselja. Bile so baze na voljo udarnim enotam v času bojev proti partizanom. Pomembna je bila njihova utrjenost in stalen nadzor nad terenom oziroma območjem, ki so ga pokrivali, predvsem s pošiljanjem patrolj in postavljanjem zased. Pomembna je bila dobro organizirana opazovalna in obveščevalna služba, ki je varovala pred nenadnimi napadi partizanov. Posebno pozornost so morali nameniti sodelovanju sosednjih domobrantskih posadk, njihovemu stalnemu stiku ter pomoči ob napadih na postojanke. V nadaljevanju so bili zapisani navodila za postopke pri obrambi postojank in načinov protinapadov oziroma izpadov iz njih. Jurišne enote Slovenskega domobranstva so morale biti stalno v ofenzivnih akcijah, predvsem v napadu. Pri tem so morale izkoristiti napake partizanov in kar se le da usklajeno sodelovati med seboj ter imeti vseskozi pobudo pri dogajanju na bojišču in svoj način boja vsiljevati partizanom. V zaključku pravila, ki je bilo po vsej verjetnosti napisano v jeseni 1944, je poudarjeno, da pomeni zimski čas izredno prednost za domobrantske enote, kar je bilo treba izkoristiti in dokončno poraziti partizansko vojsko.⁷

Na območjih, na katerih je obstajala nevarnost organiziranosti in prisotnosti partizanskih enot, so v nemških okupacijskih enotah in s tem tudi v enotah Slovenskega domobranstva določili izvajanje varnostnih mer, ki so imele namen preprečiti nenaden napad na enote, ustanove in prometno infrastrukturo, zajemale pa so tudi zaščito civilnih ustanov okupacije. Vsaka enota se je morala tako zavedati, da na območju, kjer so delovali partizani, ni bilo popolnoma varnih mest in da se lahko občutek varnosti zelo drago plača. Posebno pozornost so morale enote nameniti strogi kontroli oskrbovanja in ravnanja z materialnimi sredstvi, posebno še z orožjem in strelivom, da ne bi prihajalo do kraj ali skrivne prodaje civilnemu prebivalstvu, prek katerega so se oskrbovali partizani.⁸

Način in postopki obrambe vojaških postojank, ki so izhajali iz splošnih navodil in postopkov o organiziranju obrambe, so bili za posamezna območja podrobneje opredeljeni v bojnih oziroma vojnih načrtih. Glede na situacijo na terenu so morali v Slovenskem domobranstvu zaščititi predvsem ozemlje, ki naj bi

⁷ ARS, AS 1877, fasc. 289, Skripta: Načela domobrantske taktike.

⁸ Petar Kleut: Partizanska taktika in organizacija. Vojno delo, Beograd 1960, str. 96-102.

ga že obvladovali in to na črti Grosuplje - Velike Lašče - Borovnica - Rakek - Rovte - Polhov Gradec - Ježica - Polje. Na tem ozemlju naj bi uničili terensko mrežo partizanov ter zajeli vsakega kurirja, ki bi hotel v Ljubljano ali iz nje. Prav tako pa naj bi to ozemlje služilo kot operativna baza za nadaljnje taktično delo. Na prednje vrste postojank naj bi se v obveščevalnem in taktičnem pogledu naslanjale enote Slovenskega domobranstva, ki bodo izvajale posamezne vojaške operacije, tako da bi jim pred sovražnikom zavarovale zaledje in boke. Ko pa bodo operativne enote "zavzemale del za delom naše lepe Dolenjske", se bodo morale vzpostavljati nove stalne postojanke, ki bodo zavarovale že zavzeto ozemlje in bodo prevzele nalogo postojank prve linije, je bilo zapisano v dopisu Organizacijskega štaba Slovenskega domobranstva, ki ga je 21. januarja 1944 posredoval podrejenim enotam.⁹

Z merami zavarovanja posamezne postojanke se je želela istočasno doseči njena zaščita pred sabotažo in pred partizanskim napadom. Da bi se zmanjšalo potrebno število vojakov v postojanki, je bilo treba izvesti niz tehničnih ukrepov, kot so onemogočanje prihoda z žičnimi ovirami, miniranjem, alarmnimi napravami in osvetlitvijo ter izgradnja sistema rovov. Pred njimi je bilo treba v razdalji optimalnega dosega lastnega orožja očistiti zemljišče in s tem ustvariti pregleden in brisan prostor v predelu ovir in pred njimi. Varovanje objekta je z opazovanjem izvajala straža oziroma vse enote, ki so se nahajale v objektu oziroma v postojanki in so se nenehno urile za obrambo objekta. Poleg neposrednega varovanja objekta se je organiziralo tudi zunanje varovanje in to v obliki postavljanja zased v smereh prihoda k objektu, miniranja cest in poti, vzpostavljanja sistema zunanjih obveščevalcev, civilistov, ki so osebno ali z določenim signalom opozarjali na nevarnost. Sistemi opazovanja, patroljiranja in miniranja so se morali čim bolj pogosto menjati, da bi se tako preprečilo odkritje objektov. Moč, sestava in oborožitev enote, ki je bila zadolžena za varovanje objekta oziroma postojanke, je bila odvisna od njegovega pomena in stopnje njegove ogroženosti. Ogroženost pa ni bila odvisna samo od bližine in moči partizanskih enot, ki so bile v okolici, ampak tudi od razpoloženja civilnega prebivalstva na njenem območju. Prav tako je na ogroženost vplival položaj postojanke in ugodnosti za njeno obrambo, kakor tudi oddaljenost od večjih postojank ali vojaških garnizij ter možnosti prekinitve zveze z njimi. Posadka izolirane postojanke je morala biti vnaprej dobro oskrbljena s potrebnimi sredstvi za življenje in boj, da bi vzdržala tudi dolgotrajno obleganje ali blokado. Razmestitev posadke, streliva in hrane tako ni smela biti koncentrirana, ampak enakomerno razdeljena in nameščena v utrjenih zgradbah, od katerih so morale na položaje voditi zavarovane poti.¹⁰

Z razliko od urejenosti stalnih postojank, ki so bile v obdobju Vaških straž in Italijanov osredotočene na eno mesto, v njem pa na eno ali dve hiši, ne da bi bile te medsebojno povezane, se je od poveljnika enote Slovenskega domobranstva, ki je organiziral postojanko, zahtevalo, da se mesto oziroma vas uporablja samo kot baza za oskrbo s hrano in strelivom, od koder so se odvažali bolni in ranjeni, kjer je bila telefonska povezava, od koder so hodile patrolje in kjer je bil kraj za počitek. Obramba postojanke je morala biti načrtovana in izvajana prožno, kar je

⁹ ARS, AS 1877, fasc. 17, Dopis OŠ SD, številka 1411 z dne 21. 1. 1944.

¹⁰ Kleut, n.d., str. 96-102.

pomenilo, da je moral poveljnik za območje obrambe določiti vse ozemlje okoli vasi, tako da je dal zgraditi sistem rogov za 2 do 3 strelce, za eno desetino po širini in globini, sistem strojničnih gnezd, sistem oglednikov itd. Dnevni raspored dela je moral biti določen tako, da je dopoldan minimalno moštvo lahko pregledalo ozemlje pred seboj, del je bil v patroljah, ostali pa so počivali. Popoldan naj bi se izvajalo urjenje, predvsem v načinu patroljiranja, nastopnem pohodu, opazovanju, streljanju, javljanju in boju. Posadke so morale biti "*izvežbane kot dobro namazan stroj*". Za boj v nočnem času pa je moral vsak domobranec poznati svojo smer streljanja, vsakemu avtomatskemu orožju pa je moral biti določen pas oziroma prostor delovanja. Obramba je morala biti načrtovana tako, da je bilo treba za osnovnim, trenutnim, izbrati tudi položaj, kamor se mora umakniti. Tako je vsaka desetina morala vedeti, v kateri smeri se bo umaknila in katere rove bo zasedla. Tudi ta položaj je moral biti prej urejen in je s tem onemogočal obkolitev. Samo delovanje v času obrambe pa je moralo biti organizirano tako, da se lahko na rezervni položaj umakne samo del posadke ali avtomatsko orožje, da s tem zvabi sovražnika za seboj, ostali del posadke pa medtem napade sovražnika v bok, ali pa ostane v obrambi in podpira napad. Tako se niso smeli več vezati na hiše in bunkerje, ki so samo "*zbiralci izstrelkov strojnic in bomb*".¹¹

V smernicah za pouk, ki jih je izdal Organizacijski štab Slovenskega domobranstva, je bilo določeno, da morajo poveljniki enot sestaviti urnik dela in usposabljanja po dnevih in urah s poudarkom na urjenju borbenega pouka s posameznikom in desetino, tako da je bil desetar sposoben voditi svojo desetino v vseh primerih in to v zasedi, samostojni in bojni patrolji, patrolji predhodnice in pobočnice in to v napadu in ob umiku. Treba je bilo spremljati vsakega posameznega borca ter ponavljati in popravljati toliko časa, da je "*šlo kot namazano*". Čiščenje orožja je bilo treba združiti z opisom in razstavljanjem, predvsem avtomatskega orožja. Poseben poudarek so morali nameniti tudi branju Pravil službe ter branju in tolmačenju propagandnih antikomunističnih člankov v javnih časnikih ter v revijah *Domobranska misel* in *Za blagor očetnjave*.¹² Vsak poveljnik postojanke naj bi si "*ustvaril svoje terence*", ki so mu dajali obveščevalne podatke. Okoli svoje postojanke je moral odstraniti (očistiti) vse "*nesigurne elemente*", stopiti v zvezo s sosednjimi poveljniki ter organizirati hajko v medprostoru. Tako bo "*svet čist, vendar se lahko priklatijo tolovajske patrole v njega. Njihovo odkrivanje in pravočasno obveščanje poveljnika, to je naloga naših terencev*".¹³

Izkušnje pri obrambi vojaških postojank in posameznih naselij so v Štabu za vodstvo borbe proti partizanom oblikovali v posebna navodila, ki so jih posredovali enotam Slovenskega domobranstva. Tako "*borba za kraje zahteva gibčno, zvijač polno vodstvo. Pri borbi za hišne bloke, ulice ali vrtove, ki valovi sem ter tja, odloča poln domišljije posamezni borec. Zvijača, prevara in posnemanje indijanskega obnašanja vodijo prej do cilja, kakor borba po suhih načelih in pravilih. S tem mora računati že priprava in tudi pri vežbanju alarmnih enot se je treba na to*

¹¹ ARS, AS 1877, fasc. 17, Dopis OŠ SD, št. 1411 z dne 21. 1. 1944, Situacija pri tolovajih, III. del.

¹² ARS, AS 1877, fasc. 17, Povelje OŠ SD, zaupna št. 3701 z dne 15. 6. 1945.

¹³ ARS, AS 1877, fasc. 17, Dopis OŠ SD, št. 1411 z dne 21. 1. 1944, Situacija pri tolovajih, III. del.

ozirat. Knjige Karla Maya so se kot čtivo pri vežbanju izkazale".¹⁴ Ugotovitev iz zadnjega stavka je skrajno nenavadna, saj so poveljniki Slovenskega domobranstva na vseh ravneh ves čas poudarjali pomembnost strokovnosti pri svojem delu in dosledno upoštevanje vojaških pravil, ki so v ta namen opredeljevala točno določene postopke.

Ob prihodu v naselje je poveljnik domobranske enote izdal prebivalstvu poseben razglas - Opozorilo, ki je bilo sestavljeno iz vzpodbud in obljub ter groženj in prepovedi. V uvodu je bilo zapisano, da je v naselje prispela domobranska vojska z namenom, da ohrani to, kar je še ostalo od njihovega premoženja in kar partizani niso uničili. Ta vojska, ki jo je *"poklicala trpeča domovina, ki je sestavljena iz najboljših sinov slovenske zemlje, je prijela za orožje in je pripravljena do zadnje kaplje krvi vztrajati v pravični borbi proti satanskemu komunizmu, ki se je žal s pomočjo mnogih med vami razpasel tudi po vašem okolišu"*. Namen in dobra volja domobranske vojske je bil zatreti komunizem in tako obvarovati *"slovenskemu človeku njegovo, z znojem priboreno imetje"*, zato bo brezobzirno postopala proti vsakomur, ki bo oviral njen pohod in bodisi z besedami ali dejanji škodoval njenemu ugledu ter jo pri tem delu oviral. Nato so bila prebivalstvu odrejena posebna navodila, k so jih morali natančno upoštevati: policijska ura je trajala od 20.00 do 05.30 ure, v tem času ni smel biti noben civilist *"bodisi moški ali ženska ter brez izjeme na starost"*, zunaj svojega stanovanja, proti vsakomur, ki ga bo straža zalotila zunaj stanovanja, se bo najstrožje ukrepalo; vsa okna in izhodi so morali biti zatemnjeni tako, da *"ne bo uhajal na prosto niti žarek svetlobe"*; določene ceste in poti so bile zaprte za civilne osebe, za gibanje po njih pa so morali imeti posebno dovoljenje domobranskega poveljnika; kogar koli so zalotili, da je prenašal pošto iz kraja v kraj, oziroma je bil v kakršni koli zvezi s partizani, so kaznovali; kdor je imel kakršnokoli orožje ali predmete, ki so pripadali bivši jugoslovanski ali italijanski vojski, jih je moral oddati v poveljstvo čete v roku 24 ur. Na koncu opozorila je še dodano, da *"kdor se moji naredbi ne bi pokoraval, bo občutil vso težo kazni, ki mi je dovoljena. Zavedajte se torej vsi, da smo mi domobranci prišli v vaše kraje z namenom, da vas varujemo, ne pa zato, da bi vam delali kako krivico. Zato pa zahtevam od vsakogar, da točno izpolnjuje moja povelja in vsakomur obljubljam, da se mu ne bo nič hudega zgodilo, ako ne bo sam kriv."*¹⁵

Ob prihodih domobranske vojske v posamezna naselja pa je med poveljniki domobranskih posadk in predstavniki civilnih oblasti prihajalo do sporov o pristojnosti, ki so zavirali normalizacijo razmer v pokrajini. Zato je šef pokrajinske uprave Leon Rupnik poslal dopis Organizacijskemu štabu Slovenskega domobranstva z namenom, da posreduje ustrezna navodila podrejenim poveljnikom, naj v bodoče ne povzročajo konfliktov s civilnimi upravnimi funkcionarji in ne posegajo v njihove uradne posle. V nasprotnem bo v vsakem konkretnem primeru prisiljen, da uporabi odločne ukrepe, ki so potrebni za zaščito njemu podrejenega upravnega aparata. V dopisu je zapisal, da je Slovensko domobranstvo vojaška obožena sila, podrejena in za svoje delo odgovorna svojemu poveljniku. Civilna

¹⁴ ARS, AS 1877, fasc.43, Dopis poveljnika II. bataljona Slovenskega domobranstva poveljniku težke čete, št. zaupno 604 z dne 18. 12. 1944.

¹⁵ ARS, AS 1877, fasc. 54, Opozorilo poveljnika, nadporočnika Franja Oblaka ob prihodu njegove enote v Tržišče na Veliko noč 1944.

upravna oblast pa je izvrševala svoje naloge na osnovi obstoječih zakonov in veljavnih predpisov, v zadevah svobodne presoje pa po usmeritvah predsednika pokrajinske uprave, kateremu so tudi odgovarjali za svoje delo. Meja med obema upravnima področjema naj bi bila tako jasna, da so bili pri obojestranski dobri volji vsakršni spori nepotrebni. V določenem primeru je lahko poveljnik domobranske enote zahteval, da predstojnik tamkajšnjega krajevnega upravnega urada, župan ali okrajni glavar, izvede določene upravne ukrepe, ki so bili v interesu varnosti in zaščite države, vendar takšne zahteve niso smele opravičevati samostojnega ukrepanja in prisvajanja pristojnosti, ki mu niso pripadala. Taka neso-glasja naj bi se odpravljala z lojalnim in iskrenim razgovorom ter naj ne bi vodila v nepotrebne spore in konflikte, ki so uničevali ugled tako domobranstvu kot civilni upravi. Samo v krajih, ki so bili šele pred kratkim zasedeni in kjer še ni bila vzpostavljena civilna uprava, so lahko poveljniki domobranskih enot opravljali tudi civilne upravne posle, ki pa so jih morali, takoj ko je bilo mogoče, oziroma ko so civilni upravni organi prevzeli posle, predati le tem. Podpolkovnik Krener je dopis dostavil poveljnikom vseh domobranskih enot z opombo, da naj se v bodoče ne vmešavajo v nadležnosti upravne oblasti, v kolikor do tega niso upravičeni, ker v posameznem kraju še ni vzpostavljene civilne oblasti.¹⁶

Poseben problem je za poveljujoče častnike v postojankah in njihove nadrejene predstavljala kontrola odsotnosti iz posameznih postojank. Poveljnik Organizacijskega štaba je podrejene poveljnike pogosto opozarjal na to, da so dopusti v enotah Slovenskega domobranstva prepovedani in da naj preprečijo pošiljanje prošenj, ki jih njihovi podrejeni pošiljajo Organizacijskemu štabu in katerih razlogi so "*čisto malenkostni*". Prav tako je pozval poveljnike, naj razložijo prosilcem, da "*sedaj niso časi za dopuste*" in da dopustov ne bodo odobraval, posebno ne tistih, pri katerih so morali prosilci potovati prek nemškega ozemlja, pri katerih je "*posebno velika težava, da se dobi dovoljenje nemških oblasti*".¹⁷ Poveljnik "*Einsatzgruppe Schumacher, Hauptmann der Schutzpolizei und Führer der Einsatzgruppe*", stotnik Schumacher, pa je ponovno opozoril poveljnike posameznih postojank Slovenskega domobranstva, da brez njegovega dovoljenja ne smejo zapustiti postojanke, saj je "*jasno, da se moram jaz zanesti vsaj na oficirje*".¹⁸ Z namenom, da se na osnovi celovitega pregleda poteka "*borb in prask z banditskimi tolpami*" v Organizacijskem štabu Slovenskega domobranstva izdajo pozitivna povelja in navodila za nadaljnje delovanje posamezne bojne skupine oziroma enote, so morale le te v štab pošiljati natančno poročilo oziroma relacijo o poteku in rezultatu bojev. V zapovedi številka 1422 z dne 21. januarja 1944 je bilo posebej poudarjeno, da je relacija zgodovinski dokument, tako da mora vsebovati samo točne podatke, za kar je odgovoren poveljnik, ki je enoti poveljeval v času spopada in ki je poročilo sestavil in podpisal. Zapoved je bila poslana poveljnikoma 1. in 2. bojne skupine, ki sta ga morala obrazložiti podrejenim poveljnikom čet in vodov, poveljnik Šolske skupine in poveljniki tečajev pa slušateljem. Poročilo je moralo

¹⁶ ARS, AS 1877, fasc. 292, Dopis OŠ SD enotam Slovenskega domobranstva, Ljubljana, zaupna št. 3989 z dne 3. 7. 1944.

¹⁷ ARS, AS 1877, fasc. 16, Naredba št. 18, poveljnika OŠ SD za 6. maj 1944, točka V - Prepoved dopustov.

¹⁸ ARS, AS 1877, fasc. 43, Dopis poveljnika Einsatzgruppe Schumacher vsem edinicam, Na položaju, 28. 8. 1944.

vsebovati naslednje podatke: 1. Opis položaja - bojišča s skico zemljišča z vrisanim razporedom svojih in sovražnikovih moči; 2. Izdana povelja; 3. Čas poteka boja; 4. Način in potek boja po fazah; 5. Konec bojev in rezultat; 6. Izgube v moštvu in materialu, lastne in sovražnikove, če je možno poimensko; 7. Osebe, ki so se v boju osebno izkazale; 8. Potrošnja streliva po vrsti in kalibru orožja in 9. Zapolnjeno orožje, strelivo in material.¹⁹

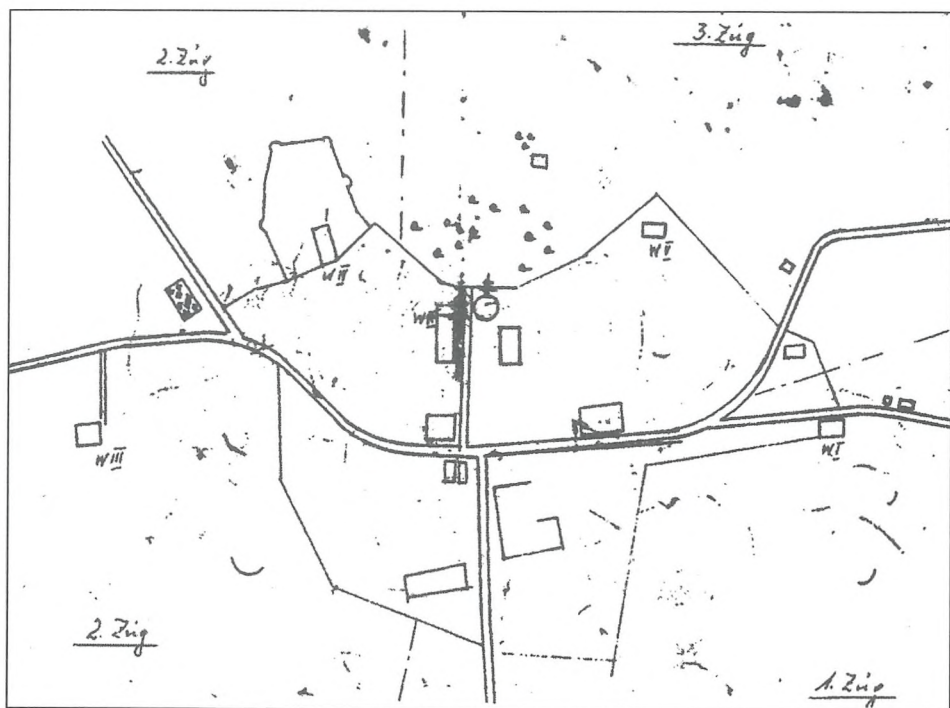
Primer obrambe vojaške postojanke Slovenskega domobranstva Velike Lašče

Iz izbranega primera obrambe postojanke Velike Lašče je razvidna vsa kompleksnost obrambe posamezne domobranske postojanke. V primeru obrambe Velikih Lašč je nemški nadporočnik in področni poveljnik 30. novembra 1943 izdal zaupni "*Kampfplan für die Verteidigung von Gross - Laschitz*" oziroma "*Vojni načrt za branitev Velikih Lašč*", v katerem v nemščini (tipkopis) s slovenskim prevodom (rokopis) s skico podrobneje opredeljuje obrambo naselja.²⁰ V splošnem orisu situacije je v načrtu zapisano, da so na ozemlju Velikih Lašč ustanovili slovensko "*deželno brambo*", katere namen je bil 'pomirjanje' tega ozemlja in katere sedež komande se je nahajal v Velikih Laščah. V naselju je bilo tudi taborišče za vojake ter mesto za oskrbo, oborožitev in strelivo. Da bi zavarovali naselje, so naredili okoli kraja "*branilno napravo*", katero je varovala 1. četa pod vodstvom nadporočnika Capudra. Prvi vod pod vodstvom poročnika Doganoca je z eno skupino zasedel prvo oporišče na južnem izhodu, z drugo pa oporišče na zahodnem izhodu iz naselja. Med oporiščema so se nahajala posamezna utrjena "*branišča*", ki so jih zasedli v primeru alarma. Drugi vod pod vodstvom narednika Gorjupa je zasedel tretje in četrto oporišče na severnem oziroma vzhodnem izhodu iz naselja. 3. vod pod vodstvom narednika Lovšina pa je z dvema skupinama zasedel oporišče številka pet. Dve skupini tega voda sta bivali v vojašnici pri cerkvi z nalogo varovati ozemlje med četrtem in petim oporiščem, dokler niso zgradili bunkerja vzhodno od gozda. Poveljniki vodov so svojim podrejenim podrobneje določili mesta in naloge za obrambo posameznega oporišča. V posameznem oporišču so uredili stražarsko in patroljno službo. Podnevi je med 8. in 17. uro pred vsakim oporiščem po en stražar nadziral promet z vprežno živino in civilnih oseb ter sumljive osebe in osebe z napačnimi izkaznicami zadržal oziroma o tem javil na poveljstvo straže. Med 17. popoldan in 8. uro zjutraj je bila straža in patroljna služba podvojena, promet pa prepovedan. Stražarji se ponoči med seboj niso smeli "*zabavati*", saj so s tem zmanjševali pozornost, prav tako ni bilo dovoljeno kaditi, se greti in postajati v oporiščih. Med oporišči sta stalno delovali dve patrolji, ki sta morali biti v stalnem stiku ter se med seboj obveščati. Straža se je menjavala na dve uri. V času počitka se stražarji niso smeli sleči, orožje pa je moralo biti stalno pripravljeno za uporabo. V prostem času, ko moštvo ni bilo na straži, so morali poveljniki organizirati usposabljanje, predvsem v poznavanju in rabi orožja. Vsa oporišča so bila zgrajena in urejena kot stanovanjski prostori za posadko. Vojaki in podvodniki (vodje skupin, poveljniki straže) so lahko zapustili oporišče samo

¹⁹ ARS, AS 1877, fasc. 17, Zapoved OŠ SD poveljniku 15. čete, št. 1422 z dne 21. 1. 1944, dostavljeno poveljnikoma 1. bojne skupine (15 izvodov) in 2. bojne skupine (6 izvodov).

²⁰ ARS, AS 1877, fasc. 292, *Kampfplan für die Verteidigung von Gross - Laschitz*.

podnevi in še to le z dovoljenjem nadrejenega ter brez orožja. Nedelja dopoldne pa je bila prosta za obisk maše. V načrtu je bilo posebej opredeljeno alarmiranje. Tako so morali *"vsak čas računati na napad banditov na Velike Lašče"* in so jih morali braniti do *"zadnjega metka"*. V primeru, ko je patrulja ali straža jasno prepoznala sovražnika ali izvedela zanj, je morala alarmirati posadko tako, da je odvrгла ročne bombe. Podvodje in moštvo so morali z orožjem po najkrajši poti zasesti alarmne prostore oziroma oporišča in bojna mesta med oporišči. Streljati pa so smeli le takrat, ko so jasno prepoznali sovražnika ter to sporočili poveljstvu. Vodniki so bili odgovorni za pravilnost vojskovanja ter za to, da nihče ni zapustil položaja. Vsak vojak je moral poznati znak za alarmiranje ter svoje mesto v času alarma, zato je bilo potrebno predhodno urjenje postopkov v primeru alarma. Rezervo v primeru napada je predstavljal tretji vod druge čete, ki ga je aktiviral poveljnik čete, ki je lahko kot rezervo uporabil tudi iz *"delavske komande"*, v kateri so bili kaznovani ali nezanesljivi domobranski vojaki, pa tudi na silo mobilizirani, predvsem starejši moški.²¹

Skica obrambe Velikih Lašč²²

²¹ Prav tam.

²² ARS, AS 1877, fasc. 292.

O stanju na svojem območju odgovornosti so poveljniki Slovenskega domobranstva poročali svojim nadrejenim. Tako je poveljnik posadke Velike Lašče že dan potem, ko je bilo izdano povelje, načrt za obrambo Velikih Lašč, poročal načelniku Organizacijskega štaba domobranske vojske (pod)polkovniku Ernestu Peterlinu. V začetku poročila je zapisano gibanje nasprotnika, tako so se 29. novembra v okolici Roba v smeri Mokerc pojavile močnejše skupine partizanov, ki so se umaknile izpred Grahova. Prav tako pa so bile opažene močnejše skupine partizanov v okolici Ambrusa, ki so delovale v smeri proti Grosuplju, večje skupine pa so bile opažene v okolici Travnne gore. Naslednji dan sta dva voda druge velikolaške čete odšla na Turjak ter na poti pregnala partizane, ki so postavili zasede proti Pijavi Gorici in Šentjurju, ter ropala vozove, namenjene v Ljubljano. V noči na 1. december pa je v Ribnici močna partizanska skupina izvajala mobilizacijo, ker so bili doma samo starejši moški, so se le ti umaknili v Velike Lašče.²³ Tako je moral poveljnik po odhodu posadke na Turjak, skupaj z nemškim oficirjem, razporediti četo na novih položajih in organizirati nov razpored obrambe. V poročilu je ugotavljal, da jim primanjkuje primerne oborožitve, predvsem puškomitraljezov, lahkih minometov ter streliva za puško Mauser, saj je moral dati nekaj te oborožitve vodoma, ki sta odšla na Turjak. Moštvo, ki ga je pripeljal iz Ljubljane, pa je bilo neizurjeno, saj večini niso bili vojaki in tudi niso služili v Vaških stražah. V času nemške ofenzive so bili nasilno mobilizirani in so se hoteli čim prej vrniti na svoje domove. Zaradi tega je prosil, da se mu iz Ljubljane pošlje vsaj 50 izurjenih vojakov, saj v nasprotnem ne bo mogel zagotoviti, da bo lahko obdržal položaje, za katere je bil odgovoren. Moralo v moštvo je ocenjeval kot razmeroma dobro, vendar še niso prejeli plač. Delavski vod, ki je bil sestavljen iz 55 starejših moških, pa je bil poveljniku v nadlego, zato je predlagal, da ga prevzame občina. Prav tako so na občini pripravljali spiske za izvedbo mobilizacije vseh za orožje sposobnih moških, ki naj bi jo izvedli v 10 dneh. V nadaljevanju je zahteval, da Grosupeljska četa čim prej zasede svoje mesto, tako da si bodo zagotovili kritje hrbita in povezavo z Ljubljano, njihov izgovor (Grosupeljske čete), da se v bližini Grosuplja zbirajo tri partizanske brigade, pa je bil "iz trte zvit".

Nemška posadka "*niti ni preveč*" posegala v pristojnosti domobranskega poveljnika in se je zelo trudila za boljšo organizacijo domobranstva. Nato je še enkrat zaprosil, da se mu dodeli orožje, ki mu pripada ter 50 izurjenih vojakov, ker bo lahko le tako organiziral dobro obrambo in začel s čiščenjem terena v bližnji okolici. Prav tako pa je želel, da se mu dostavlja stanje o partizanih v Sloveniji, ker bi mu poznavanje splošnega položaja olajšalo izvedbo akcij na območju, za katerega je odgovoren.²⁴

O položaju v postojanki Velike Lašče je podpolkovniku, iz pisma je mogoče razbrati, da Krenerju, 19. januarja 1944 pisal stotnik Pavlovčič. "*Zadnji dnevi so bili pri nas precej vroči. Teh band se podi tukaj okoli, da človek ne bi mogel verjeti. V. Lašče so jim trn v peti. Prepredeno poskušajo na vse načine, da nas uničijo. Grabne kopljemo kar ponoči, ker sedaj fantje vidijo, da (je) treba lesti samo v zemljo. Ponoči je vse zunaj na položajih, a po dnevi patrole. Uničuje se ta zalega, ali je ni konec. Sedaj pobirajo ženske, ki jim morajo prekopavati ceste in delati*

²³ Prav tam.

²⁴ ARS, AS 1877, fasc. 291, Raport komandirja veliko laške čete načelniku organizacijskega štaba domobranske vojske polkovniku Peterlinu, 1. 12. 1943.

prepreke. Izgube imajo velike, ali ne morem razumeti še vedno rinejo naprej. /.../ Imajo točne podatke, kje so štabovi, ker so nas posebno obdelavali. Nemški štab je v župništvu, naš pa v gospodarski zadrugi. Okoli 2. ure po noči bil sem pri nem. komandantu zunaj, pa smo se morali umakniti, ker so mine padale okoli nas. /.../ Moštvo se drži dobro, samo je premalo izvežbano v borbeni obuki in rukovanju avtomatskim orožjem. Ne zna upotrebti kritja. Zato so tudi naše izgube do sedaj precej velike. Do sedaj od treh čet mi je vrženo iz stroja 36 mož, od katerih mrtvi 4. Potrebna bi bila popuna. /.../ Kaj nimate nič aktivnih častnikov. S g. nadporočnikom Železnikom gre precej težko. Včeraj se je vjel da nima municije, pa je rekel da bo zvil četo v kolono in odmaširal v Ljubljano na blok. No potem je prišlo nekaj municije z avijonom. /.../ Sicer pa sem predvzel, da se gleda na vsak metak, ki se ispalil in to samo za potrebo. Pri tem napadu se res ni moglo. Saj Nemci so ispalili iz jedne strojnice 10.000 metkov, potem si pa morate misliti kakšen direndaj je to bil".²⁵

Da se pripravljala večji napad partizanov na Velike Lašče so v Slovenskem domobranstvu zaznavali že od 25. februarja 1944, ko sta bila aretirana tesar Janez Dobravec in njegova žena Marija, "znana terenca iz Ribniške okolice", ki naj bi vohunila v Velikih Laščah, ter domnevna partizanska kurirka Justina Drobnič iz Pijave Gorice. V vaseh v okolici Velikih Lašč pa je bilo opaziti večje koncentracije partizanskih enot. Ljubljanska brigada se je, po poročilih domobrantskih obveščevalcev, nahajala v vasi Hrustovo, v vas Velike Poljane pa je tega dne prišla 18. brigada in "pripovedujejo, da pride še neka tretja brigada in da bodo potem skupno napadli Velike Lašče". Zvečer je, po pripovedovanju ljudi, okoli 100 partizanov odšlo prekopavat cesto od Ortneka do Žlebiča, na območju Velike Poljane pa je v bila v zasedi 18. brigada, ki je nameravala napasti avtomobilsko kolono. Proti njim je krenila patrolja, sestavljena iz oddelkov domobranstva in nemške vojske ter jih začela obstreljevati. Poročila, ki so prihajala v obveščevalni center številka 8 v Velikih Laščah, so opozarjala na večje koncentracije partizanov v okolici in na njihovo približevanje naselju ter obkoljevanje s treh strani in sicer: 1 - Velika Slevnica - Mala Slevnica - Medvejek - Kožarje - Prilesje; 2 - Srebotnik ter vzdolž železniške proge do železniške postaje; 3 - od Roba prek Prhajeve in Ulake.²⁶

27. februarja okoli 20. ure so partizani na južnem sektorju napadli Velike Lašče. Iz položajev na Škrlavci, Dvorski vasi in Ulaki so izstrelili okoli 180 min iz težkih minometov, ki pa so padale večinoma 80 - 150 metrov zunaj obrambnega položaja. Od 1. do 5.30 ure je na tem sektorju napadala partizanska pehota, ki pa se zaradi močnega strojničnega ognja ni mogla približati položajem. Ob 21. uri so partizani z minometnim ognjem z Ulake napadli severni del postojanke, ob 23. uri pa je napadla pehota, ki so jo odbili šele ob posredovanju rezervnih enot. Nato se je ponovno začelo minometno obstreljevanje in ob 3. uri spet napad pehote; bila sta odbita, nato pa je sledil napad z minometi in ob 5. uri, ob megli, še napad pehote, vendar brez uspeha. Ob 2. uri je partizanska pehota napadla tudi položaj na vzhodu postojanke, vendar je bil napad po kratkem boju odbit. Položaj Sv. Roka so partizani samo obstreljevali, s pehoto pa ga niso napadli. Drugače pa je

²⁵ ARS, AS 1877, fasc. 26, Poročilo mlajšega stotnika Pavlovčiča, na položaju (Velike Lašče), 19. 1. 1944, naslovljenega na gospod podpolkovnik (verjetno Krener).

²⁶ ARS, AS 1877, fasc. 26, Poročilo o dogodkih pri posadki Velike Lašče (obveščevalni center št. 8) od 25. februarja do 8. marca 1944, Ljubljana, 15. 3. 1944.

bilo s posadko pri Zdenski vasi, ki so jo pričeli napadati ob 18.30 uri in so po obstreljevanju iz težkih minometov in treh topov začeli s pehotnim jurišem. Pri tem sta branilcem nudila veliko pomoč tank in protitankovski top nemške policije, ki sta posredovala na tistih sektorjih obrambe, kjer je bil napad najmočnejši. Partizanske enote so napadale vso noč, izstrelile okoli 500 topovskih granat in prav toliko min iz težkih minometov ter popolnoma porušile jugovzhodni del vasi, v katerem so bili nastanjeni nemški policisti.²⁷

28. februarja podnevi so se partizani na položajih okoli Velikih Lašč pripravljali na ponovni napad, ki so ga pričeli ob 18. uri z obstreljevanjem zahodnega in južnega obrambnega položaja. Ob 20.30 uri je napadla pehota, ki se je na južnem odseku uspela približati položajem na 100 metrov, vendar so se morali ob 6.30 uri umakniti. Na severnem sektorju so partizani začeli s pehotnim napadom ob 1. uri, kjer jim je ob pomoči šestih strojnic uspelo prodreti do žice, vendar so bili odbiti. *"Na njihovo pozivanje k predaji in klice k jurišu so naši vojaki odgovarjali s petjem domobranskih pesmi."* Po obstreljevanju so okoli polnoči partizani s smeri Srobotnik napadli naselje Sv. Rok in se po neuspehu umaknili proti Jazbini ter nato ponovno pričeli obstreljevati Sv. Rok. Okoli 17. ure pa se je pričel ponovni napad na Zdensko vas s točnimi topniškimi zadetki na položaje pri naselju Sv. Anton, kjer so bili z več neposrednimi zadetki popolnoma uničeni bunkerji in cerkev, okoli katere so bili postavljeni. Poveljnik voda Slovenskega domobranstva je zaradi uničenih bunkerjev, porabljenega streliva za lahki in težki minomet ter zaradi vedno hujšega topniškega obstreljevanja in pritiska partizanske pehote odredil umik na položaje v Zdensko vas. Nemški poveljnik Zdenske vasi je zaprosil za topniško podporo iz Velikih Lašč, vendar je zaradi hkratnega napada in pomanjkanja streliva ni dobil, prav tako pa je bila zadržana pomoč iz Ljubljane. S padcem Sv. Antona se je partizanski napad osredotočil na bunker pri železniški postaji in poskušal razdeliti položaj obrambe na dvoje. Tako branilci niso več zdržali pritiska in nemški poveljnik je ob 20.30 uri odredil umik iz Zdenske vasi. Izpad posadke iz Zdenske vasi sta podpirala tank in protitankovski top. V Velike Lašče se je prebilo 84 domobrancev, ostali del domobranske čete in nemške posadke pa se je prebil v Grosuplje.²⁸

29. februarja se je s topništvo in težkimi minometri s smeri Rašica (težki top kalibra 100 mm), Hlebče (havbica 100 mm in protitankovski top) in gozd nad Retjami (protitankovski top), ponovno pričelo obstreljevanje Velikih Lašč. Izstrelki so padali predvsem na položaj pri Sv. Roku, *"nekaj izstrelkov je bilo sijajno merjenih"* in so padli v neposredno okolico Velikih Lašč. Ob 0.30 uri se je ob topniški, minometni in strojnični podpori ter ob vzklikih *"Juriš"* in *"Predajte se kurbe bele"* pričel napad partizanske pehote, ki je *"presegal oba prejšnja napada"*. Napadi so se iz vseh smeri vrstili do 6. ure, pri tem so napadalci prodrli do žičnih ovir, vendar so se morali umakniti. Tudi napadi, ki so se nadaljevali ob 23. uri, niso bili uspešni, ob prihodu pomoči iz Ljubljane, pa so se partizani umaknili iz bližine Velikih Lašč v smeri naselja Sv. Gregor.²⁹

²⁷ Prav tam.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

Načela delovanja partizanske vojske

Strateško načelo vsake, ali vsaj večine, delovanja partizanskih enot so bili: nujnost stalne aktivnosti in pobude ter visoka stopnja dinamičnosti delovanja vsake enote in gibanja v celoti. Ob začetku organizacije gibanja predvsem zaradi obstoječega razmerja sil oziroma številčne in tehnične podrejenosti nasprotniku, ki pa se je ohranjala tudi ob razvoju partizanskih enot, s tem da so se izogibali frontalnim spopadom ter vsilili boj z nasprotnikom na tistih mestih, kjer je bil slab, oziroma kjer so bili pogoji za delovanje zanj neugodni. Drugo strateško načelo, ki se je izoblikovalo skozi teorijo in prakso razvoja partizanskega načina bojevanja, je bilo čim hitrejšo ustanavljanje in krepitev partizanskih oboroženih enot z različnimi nalogami, saj je bila, v nasprotnem primeru, zaradi izgube udarne moči in vitalnosti nevarnost, da bi jih razbili in uničili, zelo velika. S tem pa, ko se je število bojnih enot večalo in se je izboljševala njihova oborožitev ter so se skozi boj pridobivale bojne izkušnje, je partizanska vojska pridobivala vedno večjo moč in tako je oborožen boj prerasel v vojno širokih razsežnosti. Partizanska taktika oziroma partizanski način vojskovanja je temeljil na: stalni borbeni aktivnosti enot, tako da je bil napad osnovni način boja; na neprekinjenem premiku; na delovanju ponoči; doseganju presenečenj s prepadi, zasedami, infiltracijami, diverzijami; na tajnih, prikritih pohodih; na delovanju v vseh terenskih in vremenskih pogojih. S tako širokim razponom pogojev in z izvirstvijo v realizaciji je predstavljala partizanska taktika v bistvu antitezo klasičnim vojnim pravilom. Posamezna taktična načela se med posameznimi partizanskimi gibanji sicer razlikujejo, vendar so vsem skupna izvirstnost, smelost, hitrost delovanja, silovitost udara, spretno približevanje in umikanje ter pogum starešin in borcev.³⁰ Tako se je morala vojska, ki je uporabljala partizansko taktiko, držati naslednjih načel: vztrajati v boju na določenem odseku, le če je imela izglede za uspeh; na vsak način preprečiti večji poraz; izogibati se akcijam za vsako ceno; bojevati se tako, da nasprotniku zagreni okupacijo in jo napravi zanj negospodarno; čimprej razviti svojo bojno moč na tako raven, da lahko sama ali s pomočjo zaveznikov prežene ali premaga nasprotnika.³¹

Osnovni element partizanske taktike, kot je med drugim v analizi nemške ofenzive od 21. oktobra do 20. novembra 1943 zapisal polkovnik Karol Marčič, dopisni član Znanstvene sekcije Glavnega štaba NOV in POS "*svoje opazovanje, v globoki veri*", da "*če gledamo na delovanje naše vojske v tem času s kritičnimi očmi in skušamo popraviti vse, kar je bilo slabega in usposobimo tako našo vojsko do čim višje stopnje*", je bil hiter manever in čim večja gibljivost enot, zato je morala biti formacija in razpored partizanskih enot v času premika in boja takšna, da je omogočala kar najbolj učinkovito poveljevanje enotam na vseh ravneh.³²

Ofenzivnost je bila tako osnova delovanja partizanskih enot. Partizanske enote so izvajale napade na osnovi ukaza nadrejenih poveljstev oziroma na osnovi lastne pobude, ki pa je morala biti v skladu z načrti nadrejenega poveljstva. V napad se je najpogosteje prešlo s včasih tudi dolgotrajnega pohoda, brez zadrževanja na

³⁰ Vojna enciklopedija, knjiga 6. Beograd 1973, str. 588 in 589.

³¹ Lado Ambrožič-Novljan: Petnajsta divizija. Ljubljana 1983, str. 539.

³² ARS, AS 1851 (fond Glavni štab NOV in POS), fasc. 116, Poročilo polkovnika Karola Marčiča, 5. 5. 1944.

izhodiščnem položaju in brez priprav vsakega izmed delov bojnega razporeda. Izvajal se je v enem razporedu, s tem da se je na najbolj občutljivi smeri napada ponavadi določila manjša rezerva, ki pa je stopila v boj že v začetku spopada. Poleg hitrosti in silovitosti napada so se izvajale tudi mere zaščite pred nasprotnikovo intervencijo z drugimi silami, letalstvom in oklepnimi enotami. Napad se je izvajal na kratkih razdaljah, z nenadnim in kratkim ognjenim udarom iz vse razpoložljive oborožitve, hitrim premikom in jurišem. Premoč, ki so jo dosegli na mestu koncentričnega napada, so nato izkoristili za razširitev uspeha na druge dele bojišča. Če pa se je med napadom izkazalo, da je nasprotnik močnejši, kot se je pričakovalo ob načrtovanju napada ali da so pri načrtovanju napačno ocenili kakšen drug element situacije, oziroma se je ta spremenil v času poteka napada in da je bil zato hiter in odločen uspeh onemogočen, je moral poveljujoči brez omahovanja prekiniti napad in umakniti enote iz dosega nasprotnikovega ognja. Takšen napad so podaljšali samo v primeru, ko je bil objekt napada izjemno pomemben in so obstajale realne možnosti za njegov uspeh brez prevelikih žrtev. Napade so izvajali najpogosteje ponoči. Na številčno slabšega, za boj nepripravljenega ter na neutrjenega nasprotnika pa so se napadi izvajali tudi podnevi, predvsem iz zased, kar je nasprotnika prisililo k stalni budnosti in k stalnemu pričakovanju napada, kar ga je fizično in psihično utrujalo. Objekti partizanskih napadov so bili: slabše zaščiteni objekti nasprotnikove uprave, sredstva zvez, komunikacije in prometna infrastruktura, skladišča, podjetja in tovarne, nasprotnikovi štabi in poveljstva ter enote na odprtem prostoru ter v postojankah in taborih. Pri napadu na najbolj občutljive in pomembnejše objekte so bile odločilne, tako taktične prednosti kot pomen objekta. Na splošno pa so se držali pravila, da je bolje uspešno napasti večje število pomembnih manjših objektov, kot izvesti manjše število večjih akcij, pri katerih ni bilo mogoče pričakovati uspeha, ampak je bilo možno računati z velikimi izgubami.³³

V polmesečnih Vojnih poročilih so partizanska poveljstva povzemala boje partizanskih enot v boju z nasprotnikom. Tako so se enote VII. korpusa v času od 10. do 27. aprila 1944 bojevale z nasprotnikom v "*utrjenih postojankah in na odprtih položajih*" na območju Ljubljana - Trst ter Ljubljana - Ribnica. Nasprotnik se je namestil v postojankah, ki so bile utrjene z žico, bunkerji, rovi in minskimi polji. Pri izpadih iz postojank pa je uporabljal motorizirane enote. V tem času so partizanske enote uničile postojanki Zagozd in Ig ter uspešno napadale nasprotnikove kolone, ki so ob podpori tankov in oklepnih vozil poskušale oskrbeti izolirani postojanki v Ribnici in Kočevju. Posebno uspešni so bili napadi na železniški progi Ljubljana - Trst in Ljubljana - Grosuplje, ki je bila s presledki stalno porušena in to predvsem na odsekih Borovnica - Rakek, Rakek - Postojna in Št. Peter - Divača.³⁴

³³ Kleut, n.d., str. 136; Fabijan Trgo: Organizacija i upotreba oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije 1941-1945. Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1981, št. 2, str. 29; Vojislav Subotić: Partizanska taktika u narodnooslobodilačkom ratu. Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1981, št. 1, str. 29; Vojislav Subotić: Kretanje i odmaranje taktičkih jedinica u narodnooslobodilačkom ratu. Vojnoistorijski glasnik, Beograd, 1982, str. 33.

³⁴ ARS, AS 1851, fasc. 21, Vojno poročilo VII. korpusa NOV in POJ za dobo od 10. 4. do 27. 4. 1944, št. 309, z dne 29. 4. 1944.

Primer napada partizanov na postojanko Slovenskega domobranstva Velike Lašče in Zdenska vas

Cilj akcije v Zdenski vasi in Velikih Laščah je bil preprečiti nasprotniku popravljanje proge Grosuplje - Kočevje in se s tem globoko zarezati v partizansko osvobojeno ozemlje in vezati partizanske enote na progo. Načrt za napad in uničenje postojank v Zdenski vasi in Velikih Laščah je bil široko zasnovan in je predvideval tudi likvidacijo postojank v Škofljici in Grosupljem, demonstrativni napad na Kočevje, Novo mesto in Kostanjevico, rušenje železniške proge Ljubljana - Rakek - Trst ter rušenje in miniranje cest Ljubljana - Grosuplje - Velike Lašče. Načrt je bil ocenjen kot realen in izvedljiv, predvsem zaradi tega, ker so partizani razpolagali z obveščevalnimi podatki, da v bližini ni večjih koncentracij nasprotnikovih (sovražnikovih) enot, prav tako pa tudi v *"napadenih postojankah sorazmerno z našimi silami število vojaštva ni bilo preveliko"*. Značilno za obe postojanki je bilo, da je bila v neposredni bližini obeh po ena dominantna in izpostavljena točka s cerkvijo, katero so domobranci uporabljali za nastanitev. Obe postojanki, Sv. Anton pri Zdenski vasi in Sv. Rok pri Velikih Laščah, sta bili močno utrjeni, obdani sta bili z bunkerji in žico in sta predstavljali ključ za osvojitve obeh postojank, ki sta bili sestavljeni iz dveh različno utrjenih postojank, kar so morali partizani upoštevati pri usmerjanju artilerijskega in pehotnega ognja. Za uspešno likvidacijo obeh postojank je bilo treba najprej *"zabiti klin med obe postojanki v posameznem naselju in prekiniti njuno medsebojno zvezo, nato pa ves napad usmeriti na najbolj odporno točko in jo likvidirati kot prvo"*.³⁵

Čeprav je pri napadu na obe postojanki imelo topništvo največji delež, svoji nalogi ni bilo kos, tako po organizaciji kot po strokovni usposobljenosti topničarjev. Topovski ogenj se je začel prepozno in to ponoči, ko ni bilo mogoče opazovati zadetkov topniških izstrelkov. Drugi dan napada pri Zdenski vasi pa se je topniški ogenj pričel že ob 15.30 uri, kar naj bi podprlo uspešen napad pehotnih enot, ki je sledil. Pri pripravi napada so premalo pozornosti posvečali tudi oceni konfiguracije terena, zvezi med topniškimi in pehotnimi enotami in poročanju o zadetkih topniških in minometnih izstrelkov, tako so le ti v Velikih Laščah padali na prve linije lastnih enot, ki se nato zaradi nezaupanja v svoj podporni ogenj za napad na postojanko le tej niso približale tako, da bi lahko takoj po prekinitvi topniškega ognja izkoristile najugodnejši trenutek za napad in izvedle juriš. Uspeh topništva je bil očiten samo v primerih neposrednega ognja na postojanko in je samo tako pripravil pot in olajšal napad pehoti. Pri tem pa so bili topovi, ki so bili v neposredni bližini postojank in niso bili ustrezno zaščiteni, tarča nasprotnikovih izpadov. Za posredno topniško streljanje, ki bi odpravilo problem zaščite in transporta v neposredno bližino nasprotnikovih položajev, pa so bile posadke premalo izurjene, pa tudi streliva in primerne orožja za to je bilo premalo. Nepravilno so izkoristili tudi balistične zmožnosti orožja. Tako so bili pri napadu na Velike Lašče izstrelki težkih minometov usmerjeni v cerkev Sv. Roka in v betonske bunkerje okoli nje, ne pa v zaklone, strelske jarke, slabše grajene bunkerje, skupine vojakov in žične ovire, pri čemer bi bil njihov učinek neprimerno večji.³⁶

³⁵ ARS, AS 1851, fasc. 21, Kritične pripombe k akcijam v Zdenski vasi in Velikih Laščah, štab VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije, št. 275, 24. 3. 1944.

³⁶ Prav tam.

V načrtu delovanja pehote ni bilo določeno mesto operativnega štaba, tako da bi se lahko celotna akcija vodila iz enega poveljniškega mesta. Tako so bili posamezni člani štaba v boju pri posameznih bataljonih in so pravzaprav vodili vsak svoj bataljon v škodo enotnega poveljevanja in vodenja napada. Za komandanta ni bila določena opazovalnica in tudi ni bilo telefonske zveze med komandantom in napadajočimi enotami, topništvo in rezervnimi enotami, kar bi omogočalo hitro poročanje in razmeščanje enot. Pehotne enote se v nastopu niso držale smeri svojega prodiranja in so med napredovanjem izgubljale orientacijo ter zadevale ena v drugo. Pri samem napadu pa so premalo izkoriščali lastni ogenj težkih mitraljezov, ki bi lahko s pravilno postavitvijo na razgledna mesta temeljito pomagal pri napredovanju enot. Prav tako so bili premalo izkoriščeni kombinirani napadi "bombaških" in mitraljeških skupin s težkimi mitraljezi in lahкими minometi. Krivo je bilo predvsem nepoznavanje zemljišča. Tako bi moral pred akcijo ves poveljniški kader do desetarjev temeljito pregledati teren in določiti mesta za topništvo, težke minomete in mitraljeze z izračunom balističnih vsebin za posamezno vrsto orožja, določiti smer prodiranja posameznih enot, ugotoviti najšibkejše točke v nasprotnikovi postojanki, mrtve kote in brisane prostore. To pa je omogočal le pravočasen prihod enot na položaje in izvedba napada bi bila možna samo po tako temeljito izvršenih pripravah. Ob napadu na Velike Lašče pa tega ni bilo.³⁷

Napad na Zdensko vas se je pričel ob načrtovanem času s topniško pripravo, ki je trajala 20 minut, vendar ni imela pravega učinka, ker je bil čas določen za začetek le tega prepozen ter zaradi teme ni bilo mogoče opazovati zadetkov topniških izstrelkov. Tako po neuspelem delovanju topništva pehota ni mogla napasti. Napad bi bil neuspešen. Naslednji dan so položaje topništva premaknili bližje k ciljem in že po nekaj poskusnih strelah so zadevali cilje, ki so bili skoncentrirani na Sv. Antona, in izstrelki niso padali vseprek tako kot prvi dan napada. Drugi dan napada sta bili obe postojanki uničeni, sprva Sv. Anton in nato še Zdenska vas, vendar je vsa posadka, razen ranjencev, pobegnila v smeri Vidma in Ponikev. Partizani s te strani postojanke niso postavili blokade in so napad skoncentrirali z nasprotno smeri, v smeri železniške proge Čušperk - Zdenska vas, od koder so bili borci II. bataljona XII. brigade prvi v vasi. Po uspešnem napadu pa ni prišlo do prerazporeditve sil, ki bi morale napasti v smeri Male vasi, Vidma in Dobrepolske železniške postaje.³⁸

V nasprotju z napadom na Zdensko vas je bil napad na Velike Lašče slabo pripravljen. Pred napadom poveljujoči niso izvedli izvidovanja terena, enote so na svoja mesta za napad prišle prepozno in napada niso začele v času, ki je bil za to predviden. Pa tudi obveščevalna služba o sami postojanki ni posredovala točnih podatkov in so borci šele pri napadu samem odkrili samostojen in močan bunker na hribu Sv. Roka, ki je nadzoroval položaj. Brigadi so se pred napadom dodali havbica 100 mm in dva lahka topova, vendar zaradi nočnega delovanja, neorganiziranega opazovanja izstrelkov ter pretrgane zveze med topniškimi in pehotnimi položaji le to ni dovolj učinkovito podpiralo pehotnih enot pri napadu, pa tudi količina orožja, ki je bila dodeljena za podporo napada glede na odporne točke v postojankah, ni zadoščala za uspeh napada. Tudi sile, ki so napadale postojanki, niso bile zadosti velike, saj bi morala napadati brigada v celoti, ki pa je imela en

³⁷ Prav tam.

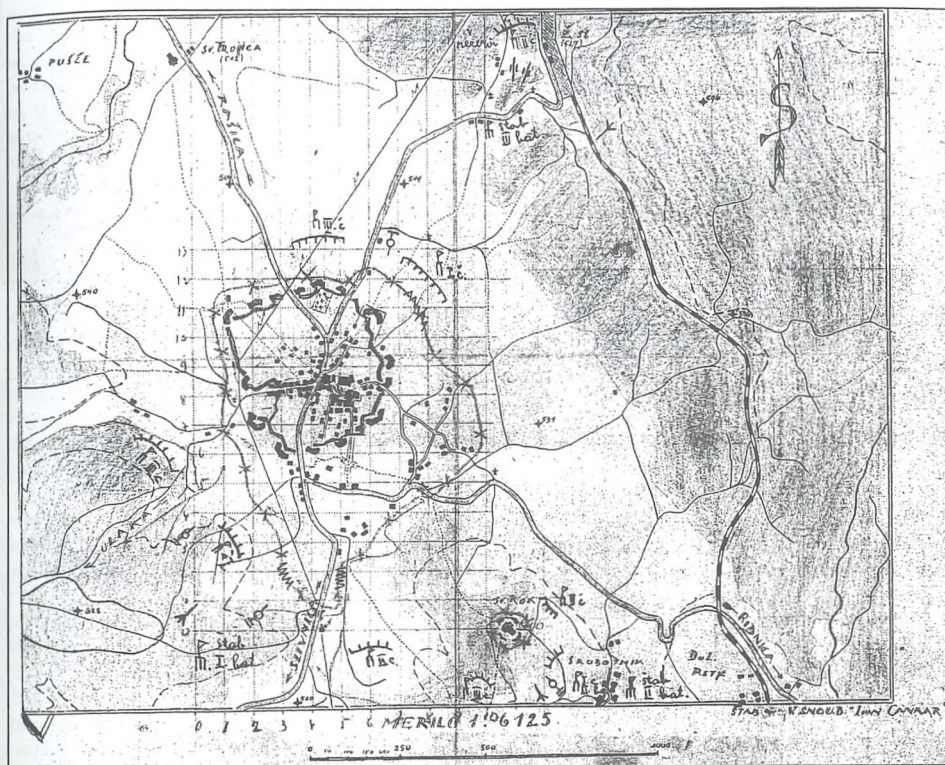
³⁸ Prav tam.

bataljon v rezervi, ne da bi se upoštevalo, da je bila v bližini divizijska rezerva v moči Notranjskega odreda. Tudi sam napad pehote ni potekal po načrtu, saj ni bil "zabit klin" med postojanki Sv. Rok in Velike Lašče, kar bi lahko dosegli z zavzetjem posameznih hiš zunaj obeh postojank. Napad tako ni uspel predvsem zaradi tega, ker ni potekal po načrtu, zaradi pomanjkanja orožja za podporo in zaradi neodločnega vodenja partizanskih enot. Za zaščito napada na Zdensko vas in Velike Lašče so IV. in IX. brigada ter Dolenjski odred dobili nalogo, da nasprotniku preprečijo pomoč napadenim posadkam, tako da zaprejo smeri iz Ljubljane proti Turjaku in Zdenski vasi. Zapiranje smeri so partizanske enote izvedle tako, da so posedle položaje za zasede in obrambo med progo Ljubljana - Grosuplje in cesto Škofljica - Turjak. Istočasno so bili izvršeni tudi "demonstrativni" napadi na Zalog, Škofljico in Grosuplje ter s pomočjo civilnega prebivalstva tudi rušenje cest in železnic na tem območju. Demonstrativni napadi pa so potekali neorganizirano in neusklajeno, saj je ena izmed čet IV. bataljona IV. brigade namesto Zaloga napadla Škofljico in pri tem uničila dva bunkerja. Nasprotnik pa je, da bi nudil pomoč napadenim posadkam, izvajal koncentracijo svojih sil pri Št. Juriju, tako da je poskušal priti za hrbet enotam, ki so varovale cesto Škofljica - Turjak. Tu je prišlo do prvega spopada, vendar so se partizanske enote prepočasi reorganizirale, da bi preprečile nadaljnji prodor nasprotnika, pa tudi napad na Št. Jurij, predviden za noč iz 29. februarja na 1. marec, so morali preložiti na naslednjo noč. Po cesti od Škofljice proti Turjaku je namreč prodirala motorizirana kolona 8 tankov in 40 oklepnih vozil "blind". Partizanske enote so se umaknile na položaje nad Brezjem in proti Gradišču postavile globinske zasede. Do spopada je prišlo na cesti pri Gradišču, kjer je imel nasprotnik 80 mrtvih, kolona pa je bila razpršena. Vendar pa je partizani niso preganjali, tako da se je nasprotnik uspel ponovno zbrati in udariti proti Velikim Laščam, saj so bile enote XV. brigade, ki so bile rezerva napadajoče IX. brigade in bi morale varovati tudi cesto, predalet, da bi posegle v boj s prodirajočo kolono.³⁹

Uspešno izvedeno akcijo pa je kljub vsemu v dnevnem povelju Glavnega štaba pohvalil tudi njegov komandant, general Franc Rozman. V njem je zapisano, da enote VII. korpusa NOV in PO Jugoslavije pod vodstvom polkovnika Rajka Tanskoviča in političnega komisarja Jožeta Brileja že več dni vodijo ofenzivne akcije na sektorju Ljubljana - Grosuplje - Kočevje - Rakek - Slovenska Istra - Novo mesto - Metlika in so v dneh od 27. februarja do 2. marca 1944 vodile boje pri utrjenih postojankah Škofljica, Grosuplje, Zdenska vas, Sv. Anton, Velike Lašče, Kočevje, Rakek in Novo mesto. "V teh bojih sta bili uničeni utrjeni nemško belogardistični postojanki pri Sv. Antonu in Zdenski vasi., v katerih se je nahajala 500 mož številčna sovražna posadka, oborožena s tanki, topovi, reflektorji, utrjena z žičnimi ovirami in bunkerji". Zato je enotam VII. korpusa "za junaštvo in požrtvovalnost v borbah pod težkimi okolnostmi, snegu, za vztrajnost v odbijanju tehnično nadmočnega sovražnika, ki ves čas nastopa z močnimi tankovskimi in oklepnimi edinicami ter z aviacijo", izrekel priznanje in pohvalo. V teh spopadih so bilo po partizanskih podatkih uničeno: 3 oklopni vlaki, 1 tank, 2 oklopna avtomobila, 11 tovornjakov, 1 tovornjak s topom, 1 voz streliva; poškodovani: 2 tanka, 3 tovornjaki, 1 luksuzni avtomobil; porušeni so bili: 2 železniška in 8 cestnih mostov

³⁹ Prav tam.

ter 3 kilometre železniške proge; zaplenjeni pa: 1 nepoškodovan 9-tonski tank, 3 tovarnjaki, 2 protitankovska topa, 2 težka (z 900 minami) in 2 lahka (z 200 minami) minometa, 7 težkih in 5 lahkih mitraljezov, 300 pušk, več brzostrelk, 8 vojaških koles, 2 radio oddajni postaji, 1 reflektor, 20000 kosov streliva ter večja količina živil in opreme.⁴⁰ Korpusna operacija je bila tako dobro izpeljana. Povezava med enotami je bila uspešna, borbenost čet dobra, slabo je bilo le sodelovanje pehote in artilerije, kar je bil tudi glavni razlog, da operacija ni dosegla še večjih uspehov. Petnajsta divizija je v akciji delovala na širokem področju in s tem, ko je bilo glavno poveljniško mesto v času napada na Zdensko vas ob tej postojanki, izvedla dober sistem poveljevanja.⁴¹

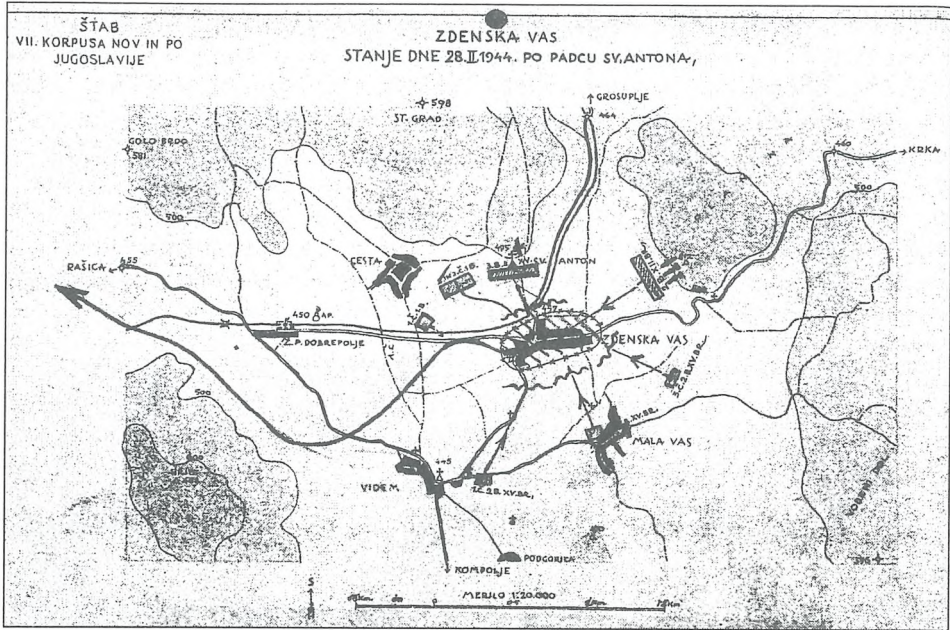

Postojanka Velike Lašče⁴²

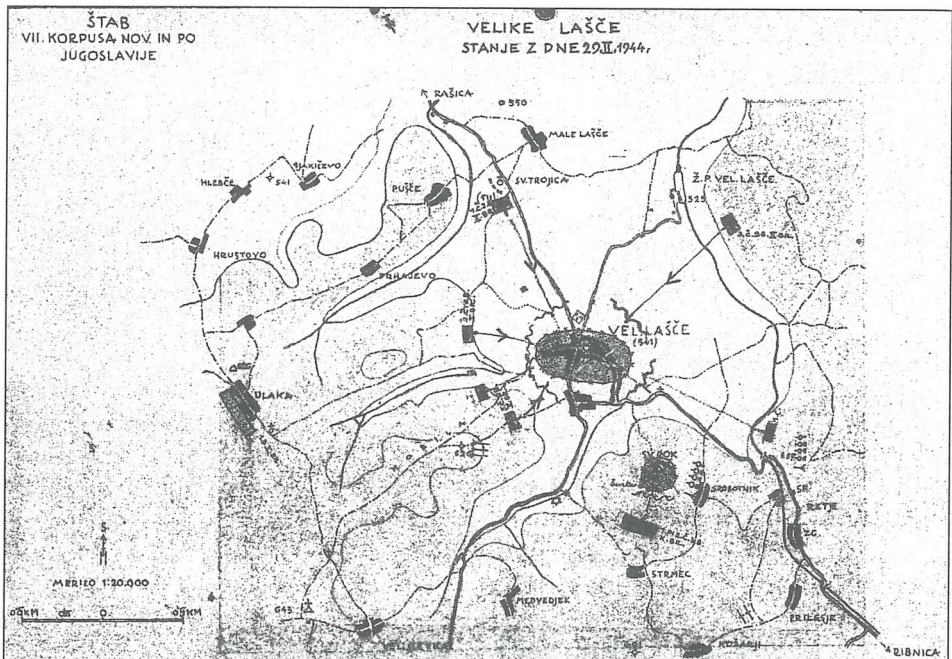
⁴⁰ ARS, AS 1851, fasc. 87, Dnevno povelje Glavnega štaba NOV in PO Slovenije, št. 6/44, 3. 3. 1944.

⁴¹ Ambrožič-Novljan, n.d., str. 241.

⁴² ARS, AS 1851, fasc. 21, Postojanka Velike Lašče.

Zdenška vas, stanje z dne 28. 2. 1944, po padcu Sv. Antona⁴³

Velike Lašče, stanje z dne 29. 2. 1944⁴⁴

⁴³ ARS, AS 1851, fasc. 21, Postojanka Velike Lašče.

⁴⁴ ARS, AS 1851, fasc. 21, Postojanka Velike Lašče.

Tomaž Kladnik

THE DEFENCE OF THE MILITARY POSTS OF THE SLOVENE HOME GUARD

S u m m a r y

Given the situation in the field, the Slovenian Home Guard had to protect the territory they were already supposed to be in control of; this was the territory on the Grosuplje - Velike Lašče - Borovnica - Rakek - Rovte - Polhov Gradec - Ježica - Polje line. Home guards were supposed to destroy partisan network terrain operations in this territory and capture every courier who tried to get in or out of Ljubljana. This territory was also supposed to serve as an operational base for further tactical work.

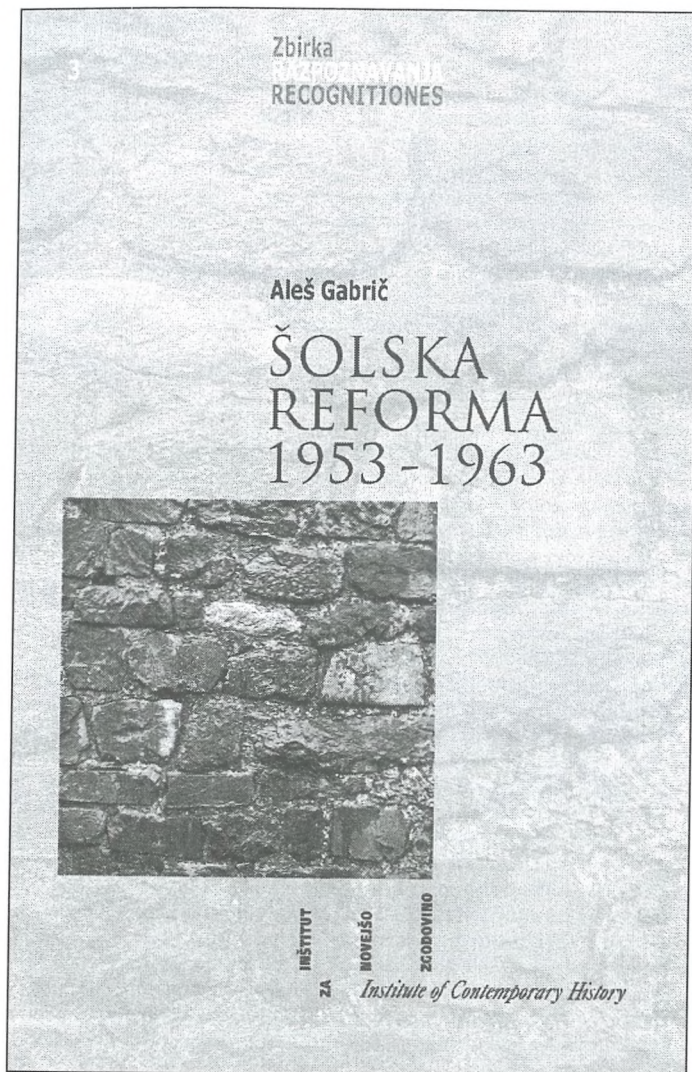
With insurance measures for individual strongholds, home guards, at the same time, wanted to establish protection against sabotage and a partisan attack. In order to decrease the number of soldiers needed in a stronghold, it was necessary to conduct a range of technical measures for its protection, measures such as preventing access with wired obstacles, mines, alarm devices and lighting as well as the construction of a trench system. It was necessary to clean the territory around their stronghold, within optimum reach and, in this way, create a surveyable and clear area in an obstacle zone and in front of them. The teams, however, had to be "trained as a well-oiled machine". Every commander had to "deploy his own personnel", who had to provide intelligence information, clear the area around their stronghold of all "suspicious elements", get in contact with neighbouring commanders and organise a chase in the clearance area.

Effective or ineffective defence and attacks on individual fortified strongholds of the Slovenian Home Guard were analysed by the defending as well as the attacking parties.

The defenders recorded that the partisans implemented the tactics of being as mobile as possible and that they attacked the main spot with their full power, destroyed the enemy, and then, when the enemy was starting to receive help from the outside, they moved to another spot where the enemy was weaker. The partisans had good connections; they set up strong ambushes all around the vicinity of a stronghold and they had better weapons and more of them. During a siege, the team itself constantly carried out "izpadi", since they were of the opinion that a bunker fight against the partisans would not bring the hoped for success and that it was necessary to establish the home guard operation in such a way that all the men would be organized into groups which would be given good leadership, and then they could strike the partisans together, first of all the spots which were the most important as, for instance, the partisan staff location.

The attackers (the partisans) recorded the following: the time available for organising actions was often too short, so they were unable to set up weapons, and they could not carry out a swift or sudden break into a stronghold; this was due particularly to inaccurate information provided by their intelligence; no connection between individual attacking forces, units and types was established; the ratio between the attacking forces and those of the defenders was disadvantageous for the attacker because both had approximately the same number of forces; therefore, it wasn't possible to establish a blocking position on a stronghold, so the enemy took advantage of the situation and carried out "izpadi" from it; there was no clear, serious attempt to attack and destroy a stronghold; it was evident that the infantry was not sufficiently trained, and this became even more obvious during an attack because fighters used only natural shelters not artificial ones; a break through enemy lines was always carried out at the same spot and the results of these were not used and, after an unsuccessful breakthrough, the units always went back to their initial positions; the use of fire from infantry weapons, especially automatic ones, wasn't efficient, because the concentric fire from the machine guns wasn't constantly directed on the bunkers; unit staffs did not have precisely selected command spots which caused difficulties when delivering messages and establishing connections between command spots.

NOVA KNJIGA ZBIRKE
RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES

Cena 21 EUR